

Топішко І.І., к.е.н., доц.

Гришук Л.А., к.е.н., доц.

КОМАНДНА ЕКОНОМІКА: СУТЬ, ЕВОЛЮЦІЯ, КРАХ ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Наше суспільство знаходиться в стані глибоких перетворень у всіх сферах життєдіяльності. В такій ситуації надзвичайно важливо знати як параметри суспільства, до якого ми прагнемо, так і головні сутнісні характеристики цієї системи, від якої хочемо відійти. Особливої важливості питання: як це зробити найбільш раціонально.

Командна економіка - це економічна система, що функціонує на основі абсолютизації принципу централізму, одержавленні економіки, недооцінки товарно-грошових відносин і ринкових механізмів. Ключовою ознакою командної економіки є, як на наш погляд, перетворення держави із інституції, що здійснює регулювання господарського життя в безпосередньо господарюючого суб'єкта.

В давній і новітній історії було немало спроб формування економіки командного типу. Традиційно сильними були позиції держави в економічній сфері в країнах Стародавньої Азії. Обумовлювалось це особливостями землеробства. Поливне землеробство вимагало значної централізації трудових, матеріальних, фінансових ресурсів на будівництво і підтримання в робочому стані складних іригаційних систем. В Західній Європі, можливо, найбільш помітними спробами формування економіки командного типу були політика кольтертизму у Франції XVII століття і фашистської Німеччини в 30-40 роках XX століття. Починаючи з реформ Петра I держава відіграла виключно важливу роль в економічному розвитку Росії.

В основі теоретичного обґрунтування командної економіки колишнього СРСР лежала сталінська інтерпретація марксизму і теоретичних поглядів В.І. Леніна (в роки воєнного комунізму - ленінська інтерпретація марксизму). Ключовою тезою в цьому обґрунтуванні було положення про безпосередньо-суспільний характер

виробництва і праці при соціалізмі.

Командна економіка колишнього Союзу РСР базувалась на одержавленні засобів виробництва, включаючи землю, і, як наслідок цього, значної частини створеного продукту. Допускалось утворення і функціонування підприємств лише двох типів - державних і одержавлених кооперативних (колгоспів). Лише в деяких колишніх соціалістичних країнах, хоч і з обмеженнями, існував приватний сектор (Югославія, Польща, НДР). Домінування державного сектору обумовлювало перетворення самої держави та її інституцій (міністерств, відомств) в головного господарюючого суб'єкта, на якого поряд із визначенням стратегічних цілей розвитку суспільства покладалась функція безпосередньої організації виробництва на підприємствах, встановлення відносин між підприємствами, а також на рівні підприємство-працівник, забезпечення контролю і т.д.

Цementуючим елементом командної економіки було директивне планування. Воно включало в себе не тільки визначення основних параметрів функціонування підприємств і доведення до них завдань по випуску практично всіх видів продукції, а й детальну регламентацію всіх сторін їх життєдіяльності, як наприклад, встановлення завдань по здачі макулатури, металобрухту тощо. Виконання централізованого доведеного плану було головним критерієм оцінки господарської діяльності підприємств усіх галузей народного господарства, починаючи від гігантів металургії і машинобудування і закінчуючи підприємствами по наданню населенню ритуальних послуг. Цей же критерій був в основі оцінки діяльності міністерств, відомств, територіальних органів управління. Жорстке планове регулювання виробництва доповнювалось детальною регламентацією в обміні, розподілі і навіть в споживанні.

Задоволення потреб індивіда по принципу «їж що дають» (на протязі тривалих періодів часу існувала карткова і талонна система в розподілі предметів споживання) обумовлювалось не стільки, в усякому разі не тільки низьким рівнем розвитку продуктивних сил, скільки логічно витікало із закономірностей функціонування командної економіки. Споживач в ній позбавлявся права і можливості вибору. Цей вибір здійснювали державні органи управління. Вони й

визначали пропорції у виробництві і пріоритети у задоволенні потреб. В результаті вироблялося не завжди те, що потрібно було споживачу (в тому числі і підприємствам в якості споживачів ресурсів), а перш за все те, що нав'язувалось плановими органами і було вигідне виробнику. Іншими словами, планові органи не могли в повній мірі врахувати всю гаму суспільних потреб, тим більше динаміку в їх зміні. Це й обумовлювало в кінцевому підсумку постійні дефіцити та черги, які їх супроводжували. В той же час вироблялось немало продукції, яка з великими труднощами знаходила збут, а нерідко і залежувалась на складах. Таким чином, якщо в цивілізованій ринковій системі господарювання підприємствами виробляється те, чого потребує споживач, то в командній економіці споживачу нав'язується те, що виробляє виробник, виконуючи державні планові завдання.

Суттєвим недоліком директивного планування являлось те, що воно націлювало підприємства на максимізацію валових показників в тоннах, метрах, карбованцях, а не на кінцеві результати. Орієнтація на вал, являючись вигідною для підприємств, спричинювала неефективне використання матеріальних ресурсів з точки зору суспільних інтересів, провокувала нарощування затратності і марнотратства. В результаті витрати палива й енергії, сировини й матеріалів в розрахунку на одиницю продукції (національного доходу) суттєво (нерідко в рази) перевищували витрати на аналогічну продукції в країнах з ринковою системою господарювання.

Планове, максимально можливе завантаження виробничих потужностей і така ж планова розверстка ресурсів не залишали простору для маневру на рівні підприємств, в тому числі і на такому важливому напрямі як використання досягнень науково-технічного прогресу. Припинення ролі підприємств в командній економіці, фактичне позбавлення їх статусу суб'єктів прийняття найважливіших господарських рішень, перетворення їх в об'єкт управління для вищестоящих органів, супроводжувалось наростанням відомчості. Міністерства і відомства як державні органи управління галузями народного господарства в командній економіці, нерідко нав'язували, причому не тільки для своїх «підданих», а й всьому суспільству власні (відомчі) і інтереси і свої ж правила гри. Це призводило в

кінцевому підсумку до того, що на тому чи іншому етапі розвитку зусилля всього суспільства концентрувались на вирішенні чергових «історичних» задач, як наприклад, хімізації, меліорації, а то й на якійсь із наступних будов віку. Слід зазначити, що в процесі реформування економіки України на протязі 1992-1998 рр. фактично відбувалося не усунення деформації в плануванні, не перехід від директивного до індикативного його типу, а руйнування системи планування народного господарства як такої. В результаті, «плановий хаос» був замінений на не менш руйнівний хаос ринкової саморегуляції. Планування є, як свідчить досвід цивілізованих країн, необхідним і важливим елементом в системі державних заходів по забезпеченню узгодженого розвитку господарської системи. «Державне планування, - зазначає видатний американський менеджер Лі Якокка - зовсім не повинно означати соціалізм. Вона лише вказує на наявність продуманої стратегії, сформованої мети. У нас не буде прогресу, якщо ми не відмовимося від безглуздої ідеї, відповідно з якою всяке планування в масштабі країни являє собою посягання на капіталістичну систему».

Доведення в командній економіці до підприємств децентралізованих завдань по виробництву продукції, а також забезпечення їх в централізованому порядку необхідними для їх виконання ресурсами, такий же централізований розподіл виробленої продукції обумовлювали пріоритетність руху натуральних потоків порівняно з вартісними. Товарно-грошові відносини в такій системі господарювання не являлись повноцінними. Вони розглядались як допоміжний, своєрідний «технічний» засіб забезпечення виконання централізовано встановлюваних завдань, підпорядковувались єдиному плановому началу. «Соціалізм, - зазначав В.І. Ленін, - вимагає знищення влади грошей, влади капіталу, знищення усієї приватної власності на засоби виробництва. Соціалізм вимагає, щоб і земля і фабрики перейшли в руки всіх трудящих, які організують за загальним планом велике (а не розрізнене дрібне) виробництво». В середовищі економістів, особливо з середини 60-х років, широкого розповсюдження набули дискусії з приводу співвідношення плану і ринку в соціалістичній економіці. В їх ході висловлювались і обґрунтовувались різні точки зору. Проте практика господарювання базувалась на

теоретичному положенні, згідно якого товарно-грошові відносини наповнюються новим соціально-економічним змістом, є похідними, а то й відмираючими.

Відповідно і ціна в командній економіці була «плановою». Вона встановлювалась директивно і тому не могла оперативно реагувати на зміну становища на ринку ресурсів і товарів народного споживання та послуг. Ціна, таким чином, не виконувала в командній економіці в повній мірі притаманні їй функції, зокрема, функцію збалансування попиту і пропозиції, а також стимулюючу. Звідси впливало і те, що платоспроможний попит, його об'єм та структура прямо не впливали на розподіл ресурсів. Ресурси отримували не ті суб'єкти господарювання, які могли за них заплатити, а в першу чергу ті, кому вони виділялись згідно централізовано встановлюваних завдань. Товари народного споживання насамперед дефіцитні, попадали в значній кількості в першу чергу в руки тих, хто ближче стояв до їх розподілу, а не тих, хто краще працював і відповідно більше заробляв. До того ж в ціну централізовано закладалась норма рентабельності (прибутковості), чим жорстко обмежувались розміри отриманого прибутку. Поряд з нормативним його розподілом (нормативи розподілу прибутку також доводились до підприємств міністерствами і відомствами) це встановлювало для них жорсткі рамки для інвестиційної діяльності і стимулювання своїх працівників.

Фінансова система в командній економіці підпорядковувалась потребам перекачки ресурсів з підприємств і централізації їх в державному бюджеті. Сконцентровані в бюджеті ресурси використовувались не тільки для потреб розвитку соціальної сфери, фінансування органів державної влади і управління і т.п. За їх рахунок здійснювалась також переважаюча доля капітальних вкладень в сферу матеріального виробництва, фінансувалось не тільки нове будівництво, а й діючі підприємства. Тобто частина попередньо централізованих коштів поверталася назад до підприємств, але вже, як правило, без всякого зв'язку з їх внеском до бюджету і без співставлення з результативністю їх господарської діяльності. Надто заадміністрованими були й кредитні відносини, що чи не найбільш наочно проявлялося в періодичних списуваннях боргів, особливо сільськогосподарських підприємств.

Надмірна централізація була характерна також в питаннях визначення рівня і меж диференціації заробітної плати. Для командної економіки логічним було прагнення встановлювати на загальносуспільному, загальнодержавному рівні співвідношення між мірою праці і мірою винагороди за неї, а отже і мірою споживання. Поскілки з єдиного центру було неможливо врахувати всі обставини і особливості на кожному підприємстві, то таке жорстке нормування приводило до виникнення в широких масштабах зрівнялівки і знеосібки, що підривало в кінцевому підсумку стимули до високопродуктивної праці. Відсутність потужних мотивів і матеріальної зацікавленості компенсувалась широким використанням адміністративного примусу, сваволі, насилля і репресій. Причому, в періоди коли «пряник» суттєво зменшувався, посилювався цинізм соціальної демагогії правлячої верхівки, а також набирал прискорених обертів батіг «ГУЛАГУ», якого добре спробували на своїй шкірі мільйони людей.

Критерії розміщення продуктивних сил в командній економіці базувались перш за все на максимізації народногосподарського ефекту. Вони не завжди співпадали з національними інтересами народів колишнього Союзу РСР. В багатьох республіках і регіонах всупереч об'єктивному прагненню їх народів (населення регіонів) до комплексного, збалансованого розвитку економіки, насаджувалась вузька спеціалізація, а то й монокультура. Зокрема, народне господарство України було надто перевантажене гірничою промисловістю, металургією (із застарілими технологіями), «великою хімією», галузями важкого машинобудування і військово-промислового комплексу. Це призвело до прискореного виснаження природних ресурсів, надмірного забруднення природного середовища шкідливими для здоров'я людей викидами і в кінцевому підсумку до суттєвого погіршення умов життєдіяльності народу.

Орієнтація командно-адміністративної системи господарювання на економічне зростання за рахунок екстенсивних факторів, її несприйнятливність до нововведень, нових технологій, привела до утворення і поглиблення деформацій в галузевій структурі народного господарства. Нарощування обсягів виробництва на застарілій технічній базі і відсталих технологіях потребувало залучення в господарський

оборот все більших об'ємів енергії, сировини, основних фондів і т.д. В результаті на підрозділ (виробництво засобів виробництва) припадала непропорційно висока частка в загальному обсязі виробництва (біля 75%). Виробництво функціонувало не стільки з метою забезпечення потреб людей, скільки заради самого виробництва. Економіка дедалі більше набувала рис «самоїдської» системи.

Командна економіка є, як правило, надто милітаризованою. Обумовлюється це тим, що вона й формується, як свідчить історичний досвід, для вирішення перш за все військово-політичних проблем. А також тим, що держава традиційно підпорядковує своєму контролю, здійснює першочергову опіку тих сфер, які задіяні на виготовлення озброєнь і інших засобів забезпечення військових дій. Тому нерідко командну економіку характеризують в економічній літературі як мобілізаційну, військову і т.п. Слід зазначити, що в цій сфері дана система господарювання має беззаперечні переваги над ринковою в силу її здатності до концентрації в короткому проміжку часу колосальних матеріальних, фінансових, людських ресурсів і зосередження їх на проривних напрямках.

Характерною рисою командної економіки була її замкнутість. Починаючи з 30-х років СРСР являвся, в т.ч. і в економічному відношенні «оточеною фортецею». Зовнішньоекономічні відносини здійснювались не господарюючими суб'єктами, а державою, уповноваженими нею органами управління (міністерствами, відомствами, спеціально створеними з цією метою зовнішньоторговими об'єднаннями). Тобто, існувала жорстка державна монополія в сфері зовнішньоекономічних відносин, в тому числі і в зовнішній торгівлі. Командна економіка, таким чином, не була орієнтованою на використання переваг суспільного поділу праці на міжнародному рівні. Експорт мав явно виражений сировинний характер, а імпорт забезпечував перш за все покриття найбільш нагальних (критичних) поточних потреб. В 60-80-х роках значна і постійно зростаюча його доля падала на покриття продовольчих потреб. Ізоляція від світового ринку, при колосальному науково-технічному потенціалі, вела до наростання відставання в рівні техніки і технології і прирікала на сліпе копіювання в проведенні технічної політики, особливо в галузях високих технологій. В результаті

знижувалась конкурентоспроможність продукції обробних галузей, особливо машинобудування.

Надмірна централізація неминуче вела до наростання бюрократизації системи управління. Склався своєрідний стійкий стереотип вирішення тієї чи іншої економічної проблеми започатковувалося створенням органів державного управління. В результаті лавиноподібно розбухав управлінський апарат, а проблеми залишались або ж не вирішеними, або ж вирішувались незадовільно. Ускладнення зв'язків в економічній системі наростала такими темпами, що процеси, які в ній відбувалися вже не могли бути чітко контрольованими з єдиного центру на основі використання в управлінні тих же принципів. Система управління поступово втрачала здатність сприймати зворотні імпульси і адекватно і своєчасно, а значить і ефективно на них реагувати. Схильність до гігантоманії також в значній мірі обумовлювалась, як на наш погляд, потребами і інтересами сфери управління. Гігантоманія могла дещо уповільнити темп ускладнення господарських зв'язків, а значить сприяла збереженню контролю над виробництвом і керованості за допомогою адміністративних важелів.

Функціонування господарської системи на основі використання переважно адміністративних методів управління неминуче приводить, як показує досвід, до ігнорування в більшій чи меншій мірі вимог об'єктивних економічних законів, що знаходило відображення у висуненні хоч і привабливих для значних прошарків населення, але утопічних політичних і соціально-економічних гасел типу урочистої обіцянки щодо того, що «нинішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі» або ж «три роки впертої праці – десять тисяч років щастя».

Командна система господарювання об'єктивно потребувала приведення у відповідність до своїх фундаментальних засад соціальної структури суспільства. Її вимогам не відповідає багатогранна соціальна палітра суспільства. Вона нездатна і «не хоче» враховувати розмаїття інтересів і потреб різних груп і прошарків суспільства. Тому соціальна структура суспільства штучно, з широким використанням репресивних заходів підганялась під спрощену трьохелементну схему: робітництво, колгоспне селянство, трудова інтелігенція. Разом з тим,

орієнтація командної системи на зрівняльність, на гарантоване забезпечення ряду, хоч і не завжди якісних, але суттєвих, соціально значимих потреб (повна зайнятість, доступна і безоплатна медична допомога, символічна плата за житло і комунальні послуги, стабільність цін на споживчому ринку, безоплатна і доступна освіта і т.д.) відповідали очікуванням значних верств людей, сприймалися ними як відносно справедливі і знаходило у їхньому середовищі підтримку.

Адекватною командному типу економіки є політична система. Політична влада монополізується, як правило. Однією партією а від її імені невеликою фактично правлячою клікою, а то й однією особою.

Командна економіка і деспотичний політичний режим є вирішальними чинниками у формуванні суспільства тоталітарного типу. Людина в такому суспільстві з її правами, інтересами і потребами приноситься в жертву інтересам «вищого порядку» (інтересам держави, нації, класу і т.д.). Вона розглядається в якості «гвинтика», єдиної гігантської машини. Характерною рисою тоталітарного суспільства є постійний пошук правлячою верхівкою внутрішніх і зовнішніх ворогів. Цей пошук нерідко завершується масовими репресіями чисельних прошарків населення (геноцид євреїв у Німеччині, «ліквідація куркульства як класу» в СРСР, культурна революція в Китаї і т.д.).

Для тоталітарного суспільства характерна крайня ступінь соціально-політичної демагогії і іделогічної міфотворчості, догматизація теоретичних концепцій, в тому числі економічних, зведення їх до примітивних схем.

Командна економіка в колишньому Союзі РСР пройшла декілька етапів у своїй еволюції. В 1918-1921 рр. робилися спроби реалізувати в економічній політиці крайню, найбільш жорстку її модель – модель воєнного комунізму. З весни 1921 року і до кінця 20-х років втілювався в життя найбільш м'який, ліберальний її варіант. В ці роки в багатьох суттєвих аспектах відбувався навіть відхід від принципів командної економіки. З кінця ж 20-х років, з утвердженням курсу на прискорену, форсовану індустріалізацію і колективізацію селянських господарств, централізація і одержавлення прискорено нарастають, досягаючи свого апогею в роки Великої Вітчизняної війни.

Вже в кінці 30-х років, в період розвитку командної економіки по висхідній, з'являється немало ознак наростання суттєвих збоїв в її функціонуванні. Почали знижуватись темпи росту виробництва, поглиблюватись диспропорції, падати трудова, технологічна, планова і виконавча дисципліна. Відновлення відносної стабільності було досягнуто шляхом «закручування гайок», посиленням репресивних заходів, заборонаю для працівників залишати робочі місця із своєї ініціативи, подовженням тривалості робочого тижня і т.п. заходами, в основному адміністративного змісту. Перемога у Великій Вітчизняній війні, в ході якої за надзвичайно складних, в деякі періоди надкритичних військово-політичних обставин, командна економіка виявилась здатною забезпечити створення матеріальної бази для розгрому фашистської Німеччини, породила, і не тільки в представників того чесного партійно-державного керівництва, ілюзії щодо її виключної ефективності. Тим самим були відтягнуті на певний період часу перші спроби її реформування.

З 1953 року вже новою верхівкою політичного керівництва робляться перші спроби «розшити» найбільш вузьке місце в розвитку економіки – налагодити на здоровій економічній основі, але в рамках існуючої системи виробничих відносин, розвиток аграрного сектору. Було суттєво збільшено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, легалізовано принцип матеріальної зацікавленості. Це дало поштовх для послідуєчого бурхливого росту в другій половині 50-х і другій половині 60-х років обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, формування потужної матеріально-технічної бази сільськогосподарських підприємств, суттєвого збільшення реальних доходів селянства. Проте командна економіка особливо наочно продемонструвала свою низьку ефективність і неспроможність на прикладі управління аграрним сектором. При постійно проголошуваній на протязі десятиліть пріоритетності розвитку аграрного комплексу, в тому числі і в останні роки вже в умовах незалежності України, розвиток цього сектору народного господарства ніколи не характеризувався ефективним використанням наявного тут потенціалу, перш за все земельних ресурсів і тим більше не відповідав потребам суспільства. Командні методи

управління виявились особливо неефективними в даній сфері, де самі особливості виробничого процесу заперечують використання шаблонних підходів.

В другій половині 50-х років робляться спроби відійти від галузевого (відомчого) принципу управління народним господарством. Галузеві міністерства ліквідовуються і утворюються територіальні органи управління – раднаргоспи. Намагання реформувати систему управління при незмінності статусу головних суб'єктів господарювання – підприємств, хоч і мали деякі позитивні наслідки, закінчилися невдачею. Відомчість стала легко трансформуватись у місництво. Згодом (з 1965 р.) було відновлено відомчий підхід до управління. В ході економічної реформи середини 60-х років (часто її називають косигінською) для підприємств було надано більше самостійності, дещо послаблено жорсткість централізованого планування, розширювалось використання економічних стимулів і важелів. Разом з тим і надалі залишалось немало «священних корі». Зокрема, не змінювалась орієнтація на максимізацію валових показників, хоч і дещо модифікованих (вал вироблений замінювався валом реалізованим), тобто замість показника валової продукції як головного в оцінці діяльності підприємства вводився показник реалізованої продукції. В практичному плані не було зроблено кроків до становлення оптової торгівлі засобами виробництва замість їх лімітованого розподілу у формі матеріально-технічного постачання, хоч декларації щодо цього робилися. Стимулююча роль прибутку не була реалізована в повній мірі, в силу збереження детальної регламентації в його розподілі на підприємстві. Введена за рахунок прибутку плата за фонди, яка згідно із задумами повинна була б заохочувати їх ефективне використання, не досягла мети. Поскільки її стимулюючий ефект зводився нанівець встановленим порядком, згідно якого до бюджету повністю вилучався вільний залишок прибутку. Для підприємств, таким чином, не являлось принциповим питанням про те, як вносити прибуток – у вигляді плати за фонди чи у формі вільного залишку.

На рубежі 70-80-х років, особливо за керівництва Ю.А. Андропова, також робилися певні спроби реформування командної економіки. Проводився цілий ряд широкомасштабних експериментів. Разом з тим, були й ознаки посилення

адміністративних методів в управлінні економікою.

Накінець, з 1997 року вже під керівництвом М. Горбачова робиться ще одна і, як виявилось, остання спроба реформування командної економіки. Центр тяжіння в реформуванні було різко переміщено з органів управління на підприємства, що саме по собі було правильним рішенням. Підприємства отримали свободу, про яку ще донедавна не могли і мріяти. В результаті, невдовзі почали проявлятися крайнощі іншого порядку. Наростав груповий егоїзм, нехтувались інтереси загальносуспільні. Отримавши значно більше можливостей в розпорядженні коштами, підприємства стали орієнтуватися не на нагромадження, оновлення фондів, а на збільшення фондів споживання. Різко збільшувались виплати працівникам, що суттєво ускладнило ситуацію на споживчому ринку, поставивши в порядок дня переведення прихованої інфляції у відкриту. До того ж навколо і на базі державних підприємств бурхливо формувались малі, спільні, кооперативні і т.д. підприємства, через які фактично відбувалась перекачка ресурсів із державного сектору економіки в приватні кишені обмеженого кола осіб (керівництва цих підприємств, державного чиновництва і т.п.). В кінці 80-х, на початку 90-х років різко загострилися суперечності в командній економіці, прискорилось наростання негативних явищ, почали знижуватись обсяги виробництва, наростали диспропорції і відцентровані тенденції, став падати життєвий рівень населення. Все це загострило ситуацію в соціально-політичній сфері, що й призвело в кінцевому підсумку до неконтрольованого розвалу командної економіки і, як наслідок, сходження з історичної арени наддержави, якою був колишній СРСР. Схожі процеси відбувалися і в країнах Східної Європи. Отже, як показує досвід, реформування економічної системи є надто складним процесом. Тому має рацію Б. Гаврилишин, зазначаючи, що «сформована один раз інституційна структура суспільства має тенденцію ставати недоторканою, її дуже важко істотно змінити, хіба що шляхом революції»¹.

Обрана більшістю новоутворених держав модель трансформації командної економіки в ринкову, в основі якої лежить «шокова терапія» призвела до повного краху. Проведення реформ супроводжувалось подальшим падінням виробництва,

---

¹ Богдан Гаврилишин. Дороговкази у майбутнє. Доповідь Римському клубові. Київ. 1993, с.15.

руйнуванням продуктивних сил, зниженням життєвого рівня основної маси людей, посиленням розшарування суспільства по рівню доходів на нетрудовій основі, тінізацією економіки і криміналізацією суспільства, деградацією моралі, наростанням соціальної напруженості, а в деяких країнах і широкомасштабними громадянськими зіткненнями. Характерно, що навіть в тих країнах, які частиною українських політиків подаються в якості взірця в реформуванні, як приклад для наслідування, реальний стан справ не такий вже й блискучий. Критичніші і його оцінки державними діячами цих країні. Відомо, наприклад, що Чехія в найменшій мірі серед європейських країн (окрім Білорусії) дотримувалась рецептів МВФ та Світового банку. Але новий прем'єр-міністр Чехії Мілош Земан так охарактеризував результати реформаторської діяльності попередніх «ліберальних» урядів: «Чеські реформатори залишили в спадок моєму урядові «випалену землю»². Крах фінансової системи Росії, який неминуче потягне за собою серйозні наслідки в усіх сферах життєдіяльності – закономірний фінал реформ за рецептами МВФ. Вже навіть сам «батьки» цієї моделі реформування вжахнулися наслідків, до яких воно призвело, починають відхрещуватись від неї. Ось що зазначає, наприклад, Дж. Сакс: «Те, що відбувається в Росії, не має нічого спільного із загальноприйнятою практикою здійснення економічних реформ, а те, як вони плануються, в більшій частині уявляється мені просто абсурдним»³.

І тільки вітчизняні «реформатори» як папуги продовжують повторювати все ті ж примітивні заявлені тези. Зокрема В.М. Пинзеник даючи теоретичні узагальнення процесу реформування, зазначає: «Виявилось, що економіка, в якій раніше використовувались адміністративні методи, добре реагує на класичні прийоми економічного реформування»⁴. Що найбільш цікаво, так це те, що В.М. Пинзеник бачить те, чого ніхто не бачить: позитивні тенденції в розвитку виробництва і навіть економічне зростання. «Виробництво в цілому, - зазначає він, - позитивно реагує на політику фінансової стабілізації. Спростовано ще одне твердження про несумісність, зворотню залежність політики фінансової стабілізації

---

² Цит. По: Товариш, 30, 1988.

³ Порочное зачатие капитализма в России. – Новое время. 1997. № 49, с.14.

⁴ В. Пинзеник. Макроэкономическая стабилизация в Украине: итоги и проблемы первого года. Вопросы экономики. № 2, 1996, с.88.

і економічного росту»⁵. Реальне життя дійсно спростовувало і спростовує ці і подібні до них твердження.

Інший варіант трансформації командної економіки в ринкову було обрано в Китаї. Суть цього варіанту в поступовій, але послідовній лібералізації економіки, починаючи з найбільш «ринкових» за своєю природою секторів (сільського господарства, торгівлі, побутового обслуговування, легкої та харчової промисловості). Обережне введення елементів механізму ринкової саморегуляції не супроводжується самоусуненням держави від здійснення регулюючих функцій в соціально-економічній сфері. В результаті, в Китаї на протязі вже двадцяти років відбувається бурхливе економічне зростання, зміцнюється становище країни в системі світогосподарських координат, зростає життєвий рівень найчисельнішого народу. Все це дає підстави стверджувати, що ця модель виявилася набагато більш ефективною.

Особливо руйнівною виявилась модель ринкової трансформації по шоківому варіанту для України. В її основу були покладені головним чином принципи теоретичної концепції монетаризму. Слід зазначити, що в чистому вигляді принципи монетарному не використовуються в економічній політиці навіть найбільш «ринкових» країн. Монетарні методи регулювання доповнюються, як правило, активною державною структурною політикою, регулюванням сфери зовнішньо-економічних відносин, індикативним плануванням тощо. У нас же відсутнє здорове конкурентне середовище, економіка залишалась надто монополізованою. А тому використання методів ринкової саморегуляції, самоусунення держави від здійснення регулюючих функцій дали прямо протилежні від очікуваних результати. Підприємства пішли не по шляху нарощування обсягів виробництва, зниження витрат і збільшення на цій основі доходів, як це відбувається в умовах здорового ринкового механізму. Вони стали на шлях зменшення обсягів і підвищення рівня цін. До того ж не було послідовності в лібералізації економіки. Зокрема, «лібералізація» цін звелась до їх багатократного підвищення на товари і послуги. Ціна ж на найбільш важливий ресурс – робочу силу (заробітна плата) жорстко

---

⁵ Там же, с. 91.

обмежувалась державою.

Використання монетарних методів регулювання економіки привело до виникнення і загострення кризи платежів, яка стала хронічною. Лавиноподібне наростання неплатежів прискорювало спад виробництва і примушувало здійснювати заліки неплатежів і виділяти емісійні кредити. Це, в свою чергу, провокувало розкручування інфляційної спіралі. Фактично ми знаходились в ці роки в полосі чергування інфляційних і дефляційних шоків, які в однаковій мірі являлись руйнівними для економіки.

Особливо небезпечним виявилось використання принципів монетаризму в сфері зовнішньоекономічних відносин, безоглядна лібералізація цієї сфери. Через механізм перш за все валютно-фінансових відносин, бартеризацію сфери зовнішньої торгівлі відбувалося перекачування національного багатства України в сейфи зарубіжних банків. Знекровлена, розграбована Україна фактично виступає в якості кредитора у міжнародних економічних відносинах, залізаючи в той же час в дедалі більшу боргову яму. Зовнішній борг стрімко наближається вже до 15 млрд. дол. Одне його обслуговування (сплата процентів) уже виходить на перші позиції у видатковій частині державного бюджету.

В ці роки відбувалося також інтенсивне витіснення вітчизняних товаровиробників не тільки із зовнішніх, а й з внутрішнього ринку. Причому, імпортними товарами витіснялись ті види вітчизняної продукції, по яких ми мали всі можливості не тільки наситити внутрішній ринок, а й в значній кількості здійснювати експорт (продукція сільського господарства і харчової промисловості, товари народного споживання і т.д.).

Таким чином, реформування економіки на основі принципів монетаризму носило глибоко руйнівний характер. А тому необхідна зміна самої його моделі. Досвід інших країн вказує на те, що подолання кризових явищ в економіці неможливе на шляху самоусунення держави від здійснення нею регулюючих функцій. Ринкове реформування економіки не означає відмову від її державного регулювання. А тому необхідно перш за все відмовитися від зробленої в попередній період ставки на переважаюче використаний методів ринкової саморегуляції,

спонтанності розвитку економічної системи.

Реформування економіки повинно базуватись, як на наш погляд, не на принципах монетаризму, а поєднувати підходи розроблені представниками кейнсіанства, інституціоналізму і соціал-демократії. Центральною проблемою, навкруги якої відбувається гостра теоретична і політична боротьба між прихильниками монетаризму і кейнсіанства являється проблема платоспроможного попиту. Рекомендації монетаристів зводяться до його стиснення на основі зменшення бюджетного дефіциту, стримування росту оплати праці і т.д. Як вітчизняний, так і досвід інших країн показує, що рецепти монетаристів, які лежать в основі рекомендацій МВФ, ведуть економіку в глухий кут. Стиснення попиту загострює кризу, веде до виникнення масового безробіття і наростання соціальної напруженості. Рекомендації ж представників кейнсіанської течії в економічній науці зводяться до необхідності стимулювання державою зростання платоспроможного попиту і створення тим самим передумов для економічного зростання і вирішення нагальних соціальних проблем. «Маємо те, що маємо» завдяки перш за все тому, що в процесі реформ пішли по шляху культивування принципу «хай іде все як іде». Досвід, в тому числі вже і гіркий власний, вказує на недопустимість шарахання у визначенні ролі держави в розвитку економічної системи (від «левіафана» до «нічного сторожа»). А тому відновлення керованості соціально-економічними процесам, становлення державної системи регулювання, адекватної саме перехідному характеру економіки є першочерговою проблемою в процесі трансформації командної економіки в ринкову. Насаджування «реформаторами» принципів дикого капіталізму іде в розрізі із загально цивілізаційним процесом. Дикий ринок, що функціонує на основі принципів «невидомої руки» А. Сміта це вже давня історія сучасних цивілізованих країн і сьогодення десятків відсталих країн Африки, Азії та Латинської Америки. До того ж ці принципи суперечать менталітету нашого народу, його культурі, моралі, звичаям. Про це однозначно свідчать, зокрема, твори класиків української літератури Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, П. Мирного, М. Коцюбинського, О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Черемшини, А. Головка, М. Стельмаха. О. Гончара. У їхніх творах звеличується

людина праці, утверджується принцип соціальної справедливості, засуджується паразитизм і експлуатація, піддається нещадному висміюванню принципу «кожний сам за себе, один Бог за всіх». Сьогоднішні реформатори насаджують суспільству принципи, які І.Я. Франко у 1900 р. охарактеризував наступним чином: «Ми працюємо ... як новочасні освічені люди, але розділюємо те запроцьоване добро, як вовки або як дикуни: хто більше урвав, а інших відігнав або роздер, той ліпший. Між способами вироблювання достатків (продукції) і способами розділювання тих достатків між поодинокі верстви суспільності панує велика незгідність. І не буде добра між людьми, поки така нерівність не буде усунена»⁶.

Отже, модель реформування, що базується на принципах концепції монетаризму виявилась повністю неспроможною. Перед суспільством постала необхідність зміни самого курсу соціально-економічної політики.

---

⁶ І. Франко. Що таке поступ. В кн.. Політекономія. Кінець 19-перша половина 20 ст. Хрестоматія, Львів, 1996, с. 89.